

### 3-Mavzu: Sezgi va idrokning psixologik mohiyati, fiziologiyasi

#### REJA

1. Sezgi va idrokning psixologik mohiyati, fiziologiyasi Teri tuyushning uch komponenti (sezish, haroratni sezish, og'riqni sezish). Teri tuyushning murakkab shakllari va sezish idroki.
2. Sezish va harakatni sezishni o'rni. Sezish obrazining paydo bo'lish fazalari. Sezishning fiziologik mexanizmlari. Eshitishning fiziologik va neyrofiziologik asoslari. Eshitish idrokining murakkab formalari.
- 3 .Ko'rish analizatorining tuzilishi. Ko'rish analizatorining yo'llari. Ko'rish analizatorining markaziy apparati. Birlamchi va ikkilamchi ko'rish po'stloqlari.. Adaptatsiyani vujudga kelishi. Adaptatsiyaning periferik va markaziy mexanizmlari.
- 4 .Idrokning assotsiativ nazariyasi. Nativizm va empirizm. Geshtalt psixologiyada idrok. Gibsonning idrok nazariyasi. Xebning idrok nazariyasi. Piajening idrok nazariyasi. Pertseptiv faoliyat nazariyasi. Mutlaq eshitish. Har xil musiqiy ohanglarda tovushlarni idrok qilishning ketma-ketligi. Rang sinesteziyasini fizikasi va nutq tovushlarining fonologiyasi. So'zlarni idrok qilish.

#### Sezgi haqida tushuncha

Ma'lumki bizni o'rab turgan tashqi olamdagi narsa va hodisalarning juda ko'p belgi va xususiyatlari mavjud. Masalan, narsalarning rangi, ta'mi, hidi, qattiq yoki yumshoqligi, g'adir-budur yoki tekisligi, harorat va boshqalar. Ana shu narsa va hodisalarning turli xil belgi, xususiyatlarini biz ham turlicha sezgi a'zolarimiz orqali ongimizda aks ettiramiz. Tevarak-atrofimizdagi narsa va hodisalarning turli xil belgi hamda xususiyatlari har doim ham bizning sezgi a'zolarimizga ta'sir etib turadi. Natijada bizda turli sezgilar hosil bo'ladi. Chunonchi, nurlarning ko'zimizga ta'sir qilishi natijasida ko'rish sezgisi, har xil tezlik va kuchlanishdagi havo to'lqinlarining quloqimizga ta'sir etishi natijasida eshitish sezgisi, nafas olish paytida havo bilan birga burun bo'shlig'iga kirgan har turli modda zarrachalarining ta'siri natijasida hid sezgisi, biror narsani qo'limiz yoki badanimizga tegib ta'sir etish natijasida teri (taktil - biror narsaning terimizga tegishi) yoki bosim sezgisi va shu kabi sezgilar har doim hosil bo'ladi.

Demak, **sezgi deb**- atrofimizdagi narsa va hodisalarning sezgi a'zolarimizga bevosita ta'sir etishi natijasida ularning ayrim belgi va xususiyatlarini miyamizda aks ettirilishini aytamiz.

Sezgi bilish jarayonlari ichida oddiy psixologik jarayon bo'lib, tashqi olamdagi narsa va hodisalarni aks ettiradi. Tashqi olamdan kelayotgan qo'zg'atuvchilarning muayyan reseptorlarga bevosita ta'sir etish orqali ayrim belgi va xususiyatlarni va organizm ichki holatini aks ettiradi. Ma'lumki, insondan sezishning dastlabki bosqichi hissiy bilishdan boshlanib, keyinchalik u mantiqiy bilishga o'tadi. Sezgi ham oddiy psixologik jarayon bo'lgani bilan uning yuzaga kelishi o'z-o'zidan hosil bo'lmaydi. Ular jumlasiga quyidagilar kiradi:

- Sezgi a'zolariga ta'sir etadigan narsa va hodisaning bo'lishi.
- Sezuvchi apparat, ya'ni analizatorning mavjud bo'lishi. Masalan, havoning sovuqligini, temirning qattiqligini, qorning yumshoqligi va boshqalarni sezamiz.

Sezgi idrok bilan bog'liq bo'ladi, lekin narsa va hodisani idrok qilishdan oldin uni sezish lozim, shu bois sezgilar materiyaning sezgi a'zolarimizga ta'siri natijasidir. Sezgi

axborotlarini qabul qilib, tanlab, to'plab, har bir sekundda axborotlar oqimini qabul qilib va qayta ishlab miyaga yetkazib beradi. Natijada tevarak - atrofdagi tashqi olamni va organizm o'z ichki holatini adekvat "mos" aks ettirishi hosil bo'ladi. Sezgi a'zolari tashqi olamning inson ongiga olib kiradigan yo'llaridan biridir.

### **Sezgilarning nerv – fiziologik asoslari**

Ma'lumki, sezgilar faqatgina tashqi ta'sirlar natijasida hosil bo'lmay, balki organizmning ichki holatida ham amalga oshiriladi. Sezgi nerv tizimining u yoki bu qo'zg'atuvchidan ta'sirlanuvchi reaksiyalari tarzida hosil bo'ladi va har qanday psixik hodisa kabi reflektorlik xususiyatiga egadir. Sezgilarning nerv - fiziologik asosini qo'zg'atuvchining o'ziga aynan o'xshaydigan analizatorga ta'siri natijasida hosil bo'ladigan nerv jarayoni tashkil qiladi. Shuningdek, sezgilarning nerv fiziologik asosini o'rganishda **I.P.Pavlov** ta'biri bilan aytganda analizator apparati tashkil etadi.

**Analizator** - tashqi va ichki muhitdan keladigan ta'sirotlarni qabul qilib olib, fiziologik jarayon bo'lgan qo'zg'alishni psixik jarayonga, ya'ni sezgilarga aylantiruvchi nerv mexanizmlari tizimi. Analizator apparati 3 qismdan tashkil topgan bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

1. periferik (reseptor) - tashqi quvvatni nerv jarayoniga o'tkazadigan maxsus transformator qismi;
2. analizatorning periferik bo'limining markaziy analizator bilan bog'laydigan yo'llarni ochadigan afferent (markazga intiluvchi) va efferent (markazdan qochuvchi) nervlar;
3. analizatorning periferik bo'limlaridan keladigan nerv signallarining qayta ishlanishi sodir bo'ladigan qobiq osti va qobiq bo'limlari.

Analizatorning qobiq bo'limida reseptor hujayralarining asosiy qismi jamlangan o'zak, ya'ni markaziy qism va qobiqning turli joylarida ma'lum miqdorda mavjud tarqoq hujayra qismlaridan tarkib topgan tashqi qism bo'ladi. Analizatorning o'zak qismida reseptordan markazga intiluvchi nervlar joylashgan bo'lib, ko'plab hujayralardan iborat. Mazkur analizatorning periferik, ya'ni tarqalib ketgan qismlari boshqa analizatorlarning o'zaklari bilan yondosh sohalariga kiradi va alohida narsalarni izlash jarayonida butun bosh miya qobiqining katta qismi ishtirok etishiga erishiladi. Analizatorning o'zagi analiz va sintez qilish funksiyasini bajaradi, *masalan*, tovushlarning balandligi.

Tarqoq qismlar dag'al analiz funksiyalarni, masalan musiqiy ohang va tovushlarni farqlash bilan bog'liq bo'ladi.

Analizator nerv jarayonlarining yoxud reflektor yoyining butun yo'li manbasi va eng muhim qismini tashkil etadi. Reflektor yoyi reseptordan ta'sirotni miyaga olib boruvchi nerv yo'llari va effektordan tarkib topgandir. Reflektor yoyi elementlarning o'zaro munosabati murakkab organizmning tevarak-atrofdagi olamda to'g'ri mo'ljal olishning organizmning yashash sharoitlariga muvofiq tarzdagi faoliyatining negizini ta'minlaydi.

### **Sezgilar tasnifi va turlari**

Sezgilar qaysi a'zolar yordamida hosil qilinishiga qarab, quyidagi turlarga, ya'ni ko'rish, eshitish, hid bilish, ta'm bilish, teri, muskul-harakat, organik sezgilarga ajratiladi. Ular sezgi a'zolari qaerda joylashganligiga qarab tavsiflanadi.

Jahon psixologiyasi fanining so'nggi yutuqlari hamda atamalariga binoan sezgilar quyidagicha klassifikasiya qilinadi. Ushbu tasniflanishning dastlabki ko'rinishi ingliz olimi **Ch.Sherringtonga** taalluqlidir. U reseptorning qaerda joylashganligiga qarab, sezgilarni uch turga bo'ladi.

1. Tashqi muhitdagi narsa va hodisalarning xususiyatlarini aks ettirishgamoslashgan hamda reseptorlari tananing sirtqi qismida joylashgan sezgilar, ya'ni **ekstroreseptiv sezgilar**;

2. Ichki tana a'zolari holatlarini aks ettiruvchi hamda reseptorlari ichki tana a'zolarida, to'qimalarda joylashgan sezgilar, ya'ni **interoeseptiv sezgilar**.

3. Tanamiz va gavdamizning holati hamda harakatlari haqida ma'lumot (axborot, xabar) beruvchi muskullarda, bog'lovchi paylarda, mushaklarda joylashgan sezgilar, ya'ni **proprioeseptiv sezgilar**.

Sezgilarining tasnifi va bu boradagi tadqiqotlarni tahlil qilamiz. Dastlabki mulohazalar interoeseptiv sezgilar u borasida rus psixologi **A.R.Luriya** tadqiqot ishini olib borgan. Uning fikricha, interoeseptiv sezgilar asl, tub, ma'nodagi sezgilar emas, balki emosiyalar bilan sezgilar o'rtasidagi oraliq sezgilar sifatida namoyon bo'ladi. Psixologiya fanida mazkur sezgilar to'la o'rganilmaganligi sababli uni "*noma'lum hislar*" deb atalgan. Bu asosan ichki organlarning xastaliklarida vujudga keluvchi holatlarni diagnostika qilishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Interoeseptiv sezgilar insonning kayfiyatida, emosional reaksiyalari o'zgarishida ko'zga tashlanadi, bolada esa xatti-harakatning keskin o'zgarishiga sabab bo'ladi. Chunki bola tana a'zolaridagi ichki holatini anglash, his qilish imkoniyatiga ega emas. Shuning uchun undagi xatti-harakatning umumiy o'zgarishi belgilardan buni sezish mumkin.

Interoeseptiv sezgilar organizmdagi ichki jarayonlarni o'zaro o'rin almashtirish muvozanatini ta'minlab turishning asosi hisoblanadi. Bu jarayonni bir so'z bilan aytganda, organizmdagi jarayonlarni o'zaro o'rin almashib turishning gemostazi (barqarorligi) deb ataladi. Shuningdek, mazkur sezgilar insonda yuzaga keladigan puls, zo'riqish, affekt holatlarini yo'qotish, tug'ilib kelayotgan mayllarni qondirish bilan bog'liq vazifani bajaradi. Natijada ichki tana a'zolarining faoliyatini izdan chiqarish holati yuz berishi mumkin.

Interoeseptiv sezgilarining fiziologik mexanizmlari intero-sepsiya bilan birgalikda **K.M.Bikov, V.N. Chernigovkiylar** tomonidan atroflicha o'rganilgan. Ularning fikriga ko'ra, bu narsalarning barchasi shartli reflektor faoliyati mexanizmlaridan kelib chiqadi

**Proprioeseptiv sezgilar** gavdaning fazodagi holati to'g'risida signallar bilan ta'minlab turadi. Ular inson harakatining boshqaruvchisi hisoblanib va afferent asosini tashkil qiladi.

Pereferik reseptorlar muskullar, pay va bo'g'imlarda joylashgan bo'lib, maxsus tanachalar shakliga ega va ular Puchchini tanachalari deb ataladi.

Tanachalarda vujudga keluvchi qo'zg'atuvchilar muskullarning harakatlashuvi natijasida va bo'g'imlar holatining o'zgarishi, nerv tolalari yordamida, orqa miyaning orqa ustunidagi oq suyuqligiga etkaziladi. qo'zg'ovchilar Burdax va Goll yadrosining quyi bo'limlariga yetib keladi va undan po'stosti tugunchalaridan o'tib, bosh miya katta yarim sharining qoronqulashgan zonasida harakatlarini yakunlaydilar.

Proprioeseptorlar harakatning afferent asosi ekanligini **A.Orbeli** tomonidan, hayvonlarda **P.K.Anoxin**, odamlarda esa **N.A.Bernshteynlar** tomonidan o'rganilgan.

Psixologik ma'lumotlarga ko'ra, gavdaning fazodagi holati, sezgirliigi statik sezgilarida o'z ifodasini topadi. Uning markazi ichki quloq kanallarida joylashgan bo'lib, ular o'zaro bir-biriga perpendikulyar bo'shliqda tutash holatda yotadi.

*Masalan, bosh holatining o'zgarishi quyidagi sxemada ko'rish mumkin:*

*a) endolimfa suyuqligiga bog'liq qo'zg'alish;*

*b) eshitish nervi;*

- v) vestibulyar nervi;
- g) bosh miya po'stining chakka bo'lmasi;
- d) miya apparatiga o'tadi;

Vestibulyator sezgi apparati ko'rish bilan bevosita aloqada bo'lib, fazoni mo'ljalga olish (orientirlash) jarayonida ishtirok etadi. Masalan, avtomobil yo'lidan o'tish va hokazo. Bu jarayon patologik holatda ham uchrashi mumkin.

Ekstroreseptiv sezgilar intermodal, nospesifik sezgi turkumlariga ham ajratiladi. Masalan, eshitish organi orqali 10-15 sekundga tebranishni sezish mumkin, lekin quloq bilan emas, balki suyaklar yordamida (miya qopg'og'i, tirsak, tizza uchlari) payqash - **vibrasiya sezgilari** deyiladi. Masalan, karlarni tovushlarni idrok qilishi. Odatda vibrasion sezgirlik intermodal sezgi deb ham nomlanadi. Uning quyidagi ko'rinishlari qam mavjud:

- a) hid, ta'm va maza sezgilarida;
- b) o'ta kuchli tovushda, o'ta yorqin yorug'likda;
- v) uch xil ta'sirning uyg'unlashgan integrativ holatida;

Sezgining nospesifik shakliga terining foto sezgirligi kirib, u ranglarni, nozik jumalarni ajratish, qo'l uchlari bilan sezish orqali ro'yobga chiqadi. Terining foto sezgirligi A.N.Leontev tomonidan kashf qilingan bo'lib, bu narsa ko'pgina holatlarga oqilona yondashish imkoniyatini vujudga keltiradi. Tadqiqot asosan qo'l uchiga yashil va qizil ranglarni yuborish orqali amalga oshirilgan. Terining foto sezgirligi tabiati psixologiyada yetarli darajada o'rganilmagan.

### **Sezgi turlari**

Psixologiya fanida uchta katta guruhga ajratilgan sezgilar (ekstroreseptiv, proprio reseptiv, introreseptiv) o'z navbatida quyidagi turlarga ajratiladi:

1. Ko'rish sezgilari;
2. Eshitish sezgilari;
3. Hid bilish sezgilari;
4. Ta'm bilish sezgilari;
5. Teri sezgilari;
6. Muskul - harakat (kinestetik);
7. Statistik sezgilar;
8. Organik sezgilar;

**Ko'rish sezgilari.** Insonlar tomonidan rang va yoruqlikni sezish ko'rish sezgilari orqali amalga oshadi va seziladigan ranglar **xromatik va axromatik** turlarga bo'linadi. Psixofiziologik qonunga ko'ra yoruqlik nurlari uchburchak shisha prizma orqali o'tib singanda hosil bo'ladigan rang **xromatik ranglar** deb atalib, ularga kamalak ranglar, ya'ni qizil, zarg'aldoq, sariq, yashil, havo rang, ko'k, binafsha tuslarini qamrab oladi. Odatda oq rang, qora rang, kulrang va ularning turlicha ko'rinishlari **axromatik ranglar** deb nomlanadi.

Ko'rish sezgilarining organi ko'z hisoblanib, u ko'z soqqasi undan chiqib keladigan ko'ruv nervlaridan tashkil topgan bo'lib, ko'z soqqasini tashqi tomirlari va to'r pardalari o'rab turadi. Tashqi pardaning tiniq bo'lmagan oq qismi sklera yoki qotgan qattiq parda deb nomlanadi. Uning old tomoniga joylashgan bir muncha qavariq qismi tiniq mugus parda bo'lib, uning oldingi qismi rangdor parda deb ataladi. Mazkur pardaning rangiga binoan uning tovlanishiga qarab, odamlarda ko'z ko'k, qora kabi jilva beradi. Rangdor pardaning o'rta qismida yumaloq tiniq modda bo'lib, uni qorachiq deb ataymiz va u orqali ko'z ichiga yoruqlik nurlari kiradi. Ko'zlarning uchinchi pardasi to'r parda deb nomlanib, u ko'z soqqasining deyarli butun ichki yuzasini qoplaydi. qorachiq

bilan rangdor pardaning orqasida ikki tomoni qavariq, tiniq jism ko‘z gavqari joylashgan bo‘ladi. Yoruqlik nurlari unda to‘planib, so‘ng sinadi va to‘r pardaga narsa yoki jismning aksi, surati tushadi. Ko‘z soqqasining gavqari bilan to‘r parda o‘rtasidagi butun ichki yuzasi shishasimon jism deb nomlanuvchi maxsus tiniq suyuqlik bilan qoplangan bo‘ladi. To‘r parda rang va yoruqlikni sezish uchun muhim ahamiyatga ega bo‘lib, unda ko‘ruv nervining tarmoqlari joylashgandir. Ushbu tarmoqlarning chekkadagi uchlarida tayoqcha va kolbachalar deb ataladigan maxsus nerv xujayralari mavjuddir. Inson ko‘zini to‘r pardasida 130 millionga yaqin tayoqchalar va kolbachalar deb ataladigan maxsus nerv hujayralari mavjuddir. Inson ko‘zining to‘r pardasida 130 millionga yaqin tayoqcha va 7 millionga yaqin kolbacha bor deb taxmin qilinadi. Kolbachalar yordami bilan xromatik, ya‘ni kunduzgi ranglar ko‘riladi. Tayoqchalar yoruqlikni yaxshi sezuvchan bo‘lib, xira va qorong‘u paytlarda o‘z funksiyasini bajaradi, axromatik ranglarni aks ettiradi. To‘r pardaning eng sezgir joyi - sariq dog‘ning asosan, kolbachalar bilan markaziy chuqurchasi hisoblanib, unga qaysi narsaning aksi tushsa, xuddi shuni hammadan ravshanroq ko‘ramiz. Obektga tik qarash natijasida ko‘z muskullari unga qaratiladi va aks ettiruvchining sur‘ati sariq dog‘ga tushadi. Bunday tarzda ko‘rish to‘g‘ri ko‘rish deyiladi. Odam ko‘zi ranglarning taxminan, 380 millimikrondan 780 millimikrongacha uzunlikdagi to‘lqinlarning ta‘sirini sezadi. Uch rangli sezgi nazariyasining asosiy qoidalari 1756 yilda **M.V.Lomonosov** tomonidan bayon qilingan bo‘lsa, 1856 yildan keyin nemis fizigi G.Gelmgols tomonidan uni to‘la isbotlab berilgan. Ushbu nazariyaga binoan to‘r pardaning kolbachalarida uchta asosiy element mavjuddir, ulardan birining qo‘zg‘alishi qizil rang sezgisini, ikkinchi qo‘zg‘alishi yashil rang sezgisi va uchinchi qo‘zg‘alishi binafsha rang sezgisini hosil qiladi. Nazariyaga ko‘ra yoruqlik to‘lqinlari birdaniga uchta elementni bir xilda qo‘zg‘atsa, oq rang sezgisi vujudga keladi. Lekin yorug‘lik to‘lqinlari ikki yoki uch elementga ta‘sir qilsa-yu, ammo bu bir tekis kechmasa, u holda sezuvchi elementlardan har birining qanchalik qo‘zg‘aluvchanligiga qarab, har xil rang sezgilari namoyon bo‘ladi.

Hozirgi zamon psixologiyasida ranglarni sezish yolg‘iz to‘r pardasidagi jarayonlar bilangina emas, balki miya po‘stida yuzaga keladigan boshqa jarayonlar bilan ham bog‘liq ekanligi to‘g‘risida ma‘lumotlar mavjuddir. Zamonaviy ma‘lumotlarga binoan tayoqchalarda ko‘rish purpuri degan maxsus modda borligi isbotlangan. Ko‘zga yoruqlik ta‘siri etganda ko‘rish purpuri kimyoviy yo‘l bilan parchalanib, tarkibiy qismlarga bo‘linadi va mazkur jarayon ko‘rish nervini qo‘zg‘atib, yorug‘lik sezgisini hosil qiladi va qorong‘ulikda esa purpur funksional holatini qayta tiklaydi.

### **Eshitish sezgilari**

Eshitish sezgilari tovushlarni eshitishdan iborat bo‘lib, **musiqaviy va shovqinli** tovushlarni aks ettiradi. Odatda tovushlar oddiy va murakkab turlarga ajratiladi, ularning birinchisi tonli, ikkinchisi esa bir necha tondan tashkil topadi. Tonlardan biri asosiy ton hisoblanib, u tovushning balandigini, kuchini belgilaydi, boshqalari keluvchi tovushlar sanalib, ular obertonlar deyiladi. Musiqa asboblardan taralayotgan tovushlarning o‘ziga xosligi fan tilida tembr deb ataladi. hatto nutq tovushlari ham ohangli tovushlar (unli tovushlar) yoki shovqinlardan (undosh tovushlar) tashkil topgan bo‘ladi. Eshitish sezgilari organi quloq bo‘lib, tashqi quloqlar suprasi bilan eshituv yo‘lidan iborat. O‘sha quloqlar nog‘ora parda va unga yopishgan uchta suyakcha: bolg‘acha, sopdan va uzangidan tashkil topgan. Ichki quloq (quloq labirinti) o‘zaro birlashmagan uchta bo‘lakdan tuzilgan. Tashqi quloq havo to‘lqinlarini yig‘uvchi karnay vazifasini bajaradi.

Nog'ora parda va unga yopishgan suyakchalar havo to'liqlarini ichki quloqqa uzatadi. O'rta quloq maxsus yo'l orqali og'iz va burun bo'shlig'i bilan tutashgan bo'ladi. Ichki quloqlarning yuqori qismi uchta yarim doira kanaldan, o'rta qismi kameradan va pastki qismi chig'anoqdan tashkil topgan. Ichki quloqlarning uchchala bo'limi endolimfa nomli suyuqlikdan iboratdir. Ichki quloqlarning asosiy qismi chiqanoqdan iborat bo'lib, uning ichida kortiy organ mavjud, u gumbaz shakliga ega bo'lib, asosida membrana joylashgan. Membrana uzunligi qisqarib boruvchi elastik tolalardan iborat bo'lib, ular tarang tortilgan to'rlarga o'xshaydi. Uning yuqori qismida maxsus, tayoqchasimon hujayralar mavjud va ular kortiy dugalari deb yuritiladi. Membrananing tolalari endolimfaga ingichka qo'llari bor maxsus hujayralar yordamida korniy dugalari orqali katta yarim sharlar po'stining bo'lagida joylashgan. Havo to'liqlarining harakati tufayli tovush chiqaruvchi jismlar tebranganida eshitish sezgilari hosil bo'ladi. Agar musiqaviy tovushlar havo to'liqlarining sekin harakatlari natijasida vujudga kelsa, shovqinli tovushlar esa ularning notekis harakatlari natijasida yuzaga keladi. Odamning eshitish organi bir sekundda 16 martadan 20000 martagacha tebranishli tovushlarni qabul qiladi.

**Hid bilish sezgilari** hid bilish sezgilariga hidlarni his qilish kiradi va ularning organi burun kavagining yuqori tomoni hisoblanib, bu yerda hid bilish hujayralari hamda sezuvchi nerv tarmoqlari joylashgan. Ular shilliq pardalarda botib turadi.

Hidli moddalar sezuvchi nervni qo'zg'aydi. hid bilish markazi bosh miya yarim sharlari orqa yuzasining pastki qismida mavjud deb taxmin qilinadi. Hidli moddalar hid bilish hujayralariga gaz holatida ta'sir etib, kimyoviy reaksiyalar yo'li bilan ularni qo'zg'atadi. Oddiy gaz holatidagi hidli moddalar havo bilan nafas olish jarayonida burun havosiga kirib keladi, natijada aks ettirish holati hosil bo'ladi.

#### **Ta'm bilish sezgilari**

Ta'm bilish sezgilari shirin, achchiq, nordon, sho'r singari mazalarni his qilish bilan tavsiflanadi. Ta'm bilish sezgilarining organi tilning yuzasi va tanglayning yumshoq qismidan tashkil topgan. Tilning shilliq pardasida maxsus ta'm bilish so'rg'ichlari mavjud bo'lib, ularning tarkibi tayoqchasimon hujayralardan tuzilgan maxsus ta'm bilish "kurtaklari"ga ega. Ta'm bilish so'rg'ichlari til yuzasida bir tekis taqsimlanmaganligi uchun uning orqa qismi achchiqni, uchi shirin mazani, chetlari esa nordon mazani sezadi. Lekin ularning o'rtasi bo'lsa mazani aks ettira olmaydi. Ta'm bilish so'rg'ichlarining hujayrali qismlarida maxsus sezuvchi nervlarning chekka uchlari joylashgan, ular ta'm bilish organidagi qo'zg'alishni bosh miyaga uzatib turadi, uning markazlariga yaqin joylashgan.

#### **Teri sezgilari.**

Teri sezgilari tarkibi tuyish va harorat turlaridan iborat bo'lib, ularning bunday nomlanishining bosh omili bu reseptorlarning tarkibi va organizmning tashqi shilliq pardalarida joylashganligidadir. Tuyish sezgilari ikki xil axborotni qabul qilish imkoniyatiga ega bo'lib, birinchisi tegish va tarqalishini tuyish sezgilari, ikkinchisi esa silliq yoki g'adir - budurni tuyish bilan tavsiflanadi. Odatda tana a'zosiga narsalarning tegishini sezish tashqi qo'zg'atuvchi kuchayganda siqiq sezgiga aylanadi, u yanada kuchayganda og'riq sezgisiga aylanadi. Tuyish sezgilari organi teridagi va tashqi shilliq pardalardagi tuyish tanachalari deb nomlanuvchi tanachalardan iborat. Tanachalarning ichida va qisman tashqarisida tuyish nervining chekka tarmoqlari mavjud, ular terida va shilliq pardalarda bir tekis taqsimlangan, barmoqlarning uchlarida til uchida labda zich joylashgan, xuddi shu boisdan sezgirlik darajasi boshqalardan yuksakroqdir.

Psixologiyada tuyish tanachalari va sezuvchi nervning chekka tarmoqlari zichligi ekstziometr asbobi yordami bilan o'lchanadi. Asbob keriladigan ikki oyoqli sirkuldan tashkil topgan, bo'lib, uning o'zagidagi darajalar oyoqlarning uchlarini o'rtasidagi masofani o'lchaydi. Tuyish sezgilarining markazi bosh miya po'stining orqadagi markaziy nuqtasida joylashgan deb taxmin qilinadi. Tuyish sezgilarining tashqi, ya'ni fizik sababi bu biron- bir narsalarning teriga bevosita tegishidir.

### **Musku - harakat sezgilari, statik sezgilar**

**Musku-harakat sezgilari motor sezgilar** deb nomlanib, ularga og'irlikni, qarshilikni, organlar harakatini bilish sezgilari kiradi. Ularning organlari-gavda muskullari, paylar, bo'g'implardan iboratdir. Organlarning tarkibida sezuvchi nervlarning chekka tarmoqlari mavjud bo'lib, ularning ta'sirida harakat va statik sezgilar vujudga keladi.

**Musku - harakat sezgilarining** fizik sababi muskullarga ta'sir etuvchi narsalarning mexanik tazyiqi va gavda harakatlaridir.

**Statik sezgilar** gavdaning fazodagi holatini sezish va muvozanat saqlash sezgilari deb ataladi. Gavdaning fazodagi holatini bilish va muvozanat saqlash sezgisi uchun ichki quloqdagi vestibulyar apparat reseptor vazifasini bajaradi. Vestibulyar apparat quloq dahlizi yarim doira kanallaridan tashkil topgan bo'ladi, sezuvchi nerv tarmoqlari esa gavdaning fazodagi harakatini va holatini boshqaradi. Gavda muvozanatini saqlashda alohida ahamiyat kasb etib, ular endolimfada suzib yuradigan mayda ohaktosh kristallardan tashkil topgan.

**Organik sezgilar.** Organik sezgilarning reseptorlari ichki organlarda, qizilo'ngach, me'da, ichak, qon tomirlari, o'pka va shu kabilarda joylashgan bo'ladi. Ichki organlardagi jarayonlar organik sezgilar reseptorlarining qo'zg'atuvchilaridir. Ularga quyidagilar kiradi:

- a) *Og'riq sezgilar;*
- b) *chanqoq sezgilari;*
- v) *noxush tuyg'ular;*
- g) *ochlikni sezish.*

### **Sezgilarining umumiy qonuniyatlari**

Sezgilarining yuzaga kelishi ma'lum qonuniyatlarning asosida yuz beradi. Sezgilar biror bir sezgi a'zosining qo'zg'alishidan hosil bo'ladi. Qo'zg'atuvchi reseptorga ta'sir etishi bilanoq sezgi hosil bo'lmaydi. Qo'zg'atuvchi ta'sir eta boshlagandan bir necha vaqtdan keyin sezgi hosil bo'ladi. Lekin sezgilarning har xil turlari faqat o'ziga xosligi bilan emas, balki ular uchun umumiy bo'lgan xususiyatlar bilan ham ifodalanadi. Sezgilarning sifati, jadalligi uzoq davom etishi va ko'p joylarda yuz berishi ana shunday xususiyatlar jumlasiga kiradi. quyida sezgilarning xususiyatlari yaqqol ifodalangan.

**Sifat** - mazkur sezgining asosiy xususiyati bo'lib, uni boshqa sezgi turlaridan farqlaydi va ayni shu sezgi turi doirasida o'zgarib turadi. Masalan, eshitish sezgisi past-balandligi, mayinligi, zo'rliqi bilan farq qiladi va hokazo.

Sezgining jadalligi uning miqdorini ifoda etadigan xususiyat bo'lib, ta'sir kelayotgan qo'zg'atuvchining kuchi va reseptorning funksional holati bilan belgilanadi. Sezgining davomiyligi uning vaqtinchalik xususiyati hisoblanadi. U ham sezgi a'zosining funksional holati bilan lekin asosan qo'zg'atuvchining ta'sir qilish vaqti va ta'sirning jadalligi bilan belgilanadi. Qo'zg'atuvchi sezgi a'zosiga ta'sir qilishi bilanoq sezgi hosil bo'lmaydi, balki bir oz vaqt o'tgach hosil bo'ladi. Bu sezgining latent (yashirin) davri deb ataladi. Latent

davri har xil sezgi turi uchun turlicha, masalan, taktil sezgilari uchun 130 millisekund bo'lsa, og'riq sezgisi uchun 370 millisekundan iborat.

Bilinear - bilinmas sezgi hosil qiluvchi qo'zg'atuvchining minimal kuchi sezgirlikning **quyi chegarasi** deyiladi. Sezgilarning quyi chegarasi analizatorning absolyut sezgirliги darajasini aniqlaydi. Masalan, 1gramm qandni 1 piyola choydagi mazasi uncha sezilmaydi. 0.1 sm qog'ozni qo'l kaftiga qo'yilsa, uning og'irligi sezilmaydi. Sezgi chegarasining me'yori qanchalik kichik bo'lsa, mazkur analizatorning sezgirliги shunchalik yuksak bo'ladi.

$$\text{Formulasi } E = \frac{1}{R1}$$

E - sezgirlik P-qo'zg'atuvchining ta'sir me'yori.

Ko'rish va eshitish analizatorining sezuvchanliги juda yuksakdir. **S.I.Vavilov** (1851-1951)ning tajribalarida ko'rsatilganidek, kishining ko'zlari to'r pardagi bor yo'g'i 28 kvant atrofida nur tushgan taqdirda ham yoruqlikni ko'ra oladi. Tim qorong'ulikda 27 kilometr masofada yonib turgan shamni ko'rish qobiliyatiga egamiz. Ayni paytda badanimizga biror narsa tekkanini sezishimiz uchun ko'rish va eshitish sezgilari hosil bo'lishiga sarflanganiga nisbatan, 100-10000000 barovar zid quvvat talab qilinadi.

Analizatorning mutlaq sezuvchanliги sezgining faqat quyi emas, balki yuqori chegarasi bilan kifoyalanadi. Sezgining mutlaqo **yuqori sezuvchanliги** deb qo'zg'atuvchining kuch bilan ta'sir qilishiga aytiladi. Bunda ta'sir ko'rsatayotgan qo'zg'atuvchiga aynan o'xshaydigan sezgi hosil bo'ladi. Bizning reseptorlarimizga ta'sir qilayotgan qo'zg'atuvchilar kuchining yana ham oshishi og'riq sezgisini hosil qiladi.

Sezgi a'zolari yordamida u yoki bu qo'zg'atuvchining faqat bor yo yo'qligini qayd etmasdan, balki qo'zg'atuvchilarning kuchiga va sifatiga qarab farqlay olishimiz mumkin. Sezgilar o'rtasidagi bilinar-bilinmas farqni hosil qiluvchi ikkita qo'zg'atuvchi o'rtasida mavjud bo'lgan minimal **farq ajratish chegarasi yoki ayirma chegarasi** deb ataladi.

Nemis fiziologi **E.Veber** (1795-1878) kishining o'ng va chap qo'llarida ko'tarib turgan ikkita narsaning qaysi biri og'irroq ekanligini aniqlay bilish qobiliyatini tekshirar ekan, farq ajratish sezgirliги mutloq emas, balki nisbiyligini qayd etgan edi. Bundan qo'shimcha qo'zg'atuvchining asosiy qo'zg'atuvchiga nisbatan doimiy o'lcham bo'lishi kerak, degan ma'no kelib chiqadi. Jumladan, qo'lda 100 gramm og'irlikdagi yuk turgan bo'lsa yukning bilinar-bilinmas og'irligini payqash uchun og'irlik 3.4 gramm atrofida oshirilishi kerak. Yukning og'irligi 1000 gramm bo'lgan taqdirda esa sezgi hosil qilishida salgina farq sezishi uchun og'irlik 33.3 gramm chamasi oshirilishi kerak. Shunday qilib, ilk qo'zg'atuvchining o'lchami qanchalik katta bo'lsa, unga qo'shimcha ham shunchalik katta bo'lishi lozim.

Farqlanishning boshlanishi mazkur analizator uchun doimiy bo'lgan nisbiy o'lchash bilan belgilanadi. Ko'rish analizatori uchun bu nisbat taxminan  $\frac{1}{100}$  ni, eshitish analizatori uchun  $\frac{1}{10}$  ni, taktil analizatori uchun,  $\frac{1}{30}$  ni tashkil etadi. Bu holatni tajriba yo'li bilan tekshirish uning faqat o'rtacha kuchga ega bo'lgan qo'zg'atuvchilar uchun urinish ekanligini ko'rsatadi.



Nemis fizigi G.Fexner (1801-1887) Veber o'tkazgan tajribalarda olingan ma'lumotlarga asoslanib, sezgilarning jadalligi qo'zg'atuvchining kuchiga bog'liqligini quyidagicha shaklida ifodalangan edi.

$$S = KLg j + C$$

Bunda S - sezgining jadalligini, j - qo'zg'atuvchining kuchini, K va C konstantlar o'zgarmas, doimiyliigi va miqdorlarni bildiradi. Asosiy **psixofizik qonun** nomi bilan yuritiladigan qonun quyidagicha izohlanadi. *Sezgining jadalligi qo'zg'atuvchi kuchining logarifmiga proporsionaldir. Boshqacha qilib aytganda, qo'zg'atuvchining kuchi geometrik progressiya yo'li bilan osha borgan taqdirda sezgilarning jadalligi arifmetik progressiya yo'li bilan oshadi.* Bu qonun **Veber - Fexner** qonuni ham deb ataladi.

Ayirma sezuvchanlik yoxud farq ajratish sezuvchanligi ham farqlanish chegarasining o'lchamiga nisbatan teskari bog'lanishda bo'ladi; farqlanish chegarasi qanchalik katta bo'lsa, ayirma sezuvchanlik ham shunchalik kam bo'ladi.

Sezgilar chegarasining absolyut me'yor bilan belgilanadigan analizatorning sezgirligi barqaror bo'lmasdan qator fiziologik va psixologik shart-sharoitlar ta'siri ostida o'zgarib turadi. Ushbu shart-sharoitlar orasida adaptasiya (moslashish) hodisasi alohida o'rin egallaydi.

**Adaptasiya** - yoxud moslashuv - sezgi organlari sezgirligining qo'zg'atuvchi ta'siri ostida o'zgarishi demakdir.

**Adaptasiya** (yoki moslashish) ikki turga bo'linadi:

a) *negativ adaptasiya;*

b) *pozitiv adaptasiya.*

**Pozitiv adaptasiyada** kuchsiz qo'zg'atuvchi ta'siri ostida sezgirlik oshadi. Ko'rish analizatorida pozitiv adaptasiya, qorong'ulik adaptasiyasi deyiladi.

**Negativ adaptasiya ikki xil bo'ladi:**

a) *qo'zg'atuvchining davomiy ta'siridan sezgirlik yo'qoladi.* Masalan, qo'limizga yuk qo'yilsa sezamiz, ammo vaqt o'tishi bilan sezmay qolamiz.

b) *kuchli qo'zg'atuvchi ta'siridan sezgirlikning susayishi.* Masalan, qorong'u xonadan birdaniga chiqib qolsak, avvaliga hech narsa ko'rmaymiz, vaqt o'tishi bilan sezgirlik pasayib biz normal ko'ramiz.

Adaptasiya teri reseptorlarida tez yuzaga keladi. **I.P.Pavlov** fikricha, *"Adaptasiya bosh miya po'stloq qismidagi muhofazalovchi tormozlanishi tufayli hosil bo'ladi"*. Haroratga, hidlarga nisbatan ham adaptasiya bo'ladi.

**Sensibilizasiya** - analizatorlarning o'zaro munosabati va mashq qilishi natijasida sezgirlikning kuchayishidir.

*Sensibilizasiyaning adaptasiyadan farqi:*

1. Adaptasiyada sezgirlik oshadi yoki kamayadi, sensibilizasiyada esa faqat oshadi;

2. adaptasiyada sezgirlikning o'zgarishi tashqi chegaralarga bog'liq bo'lsa, sensibilizasiyada psixologik, fiziologik holatlarga bog'liq bo'ladi.

**Sinesteziya** qo'zg'atuvchining bir analizatorga ta'siri bilan boshqa analizatorga xos sezgining paydo bo'lishidir. Ko'rish, eshitish sinesteziyasi ko'proq uchraydi. Sinesteziyalar har bir shaxs uchun doimiy bo'ladi. Masalan, kompozitorlardan Skrebin, A.F.Lest, N.Rimskiy Korsakovlarda "rangdor eshitish" qobiliyati bo'lgan. Demak, sinesteziya ikki sezgining bir sezgi bo'lib qo'shilishidir. "Masalan, "shirin so'z", "bag'ri tosh".

**Sezgilar kontrasti** qarama-qarshi sifatga ega bo'lgan bir vaqtdagi qo'zg'alish tufayli sezgirlikning o'zgarishidir. Masalan, tinch joyda tovush kuchliroq seziladi. Oqimtir fonda qora rang qoraroq, qoramtir fonda oq rang yana ham och bo'lib seziladi. Odam charchaganda sezgirlik pasayadi. harakat oshganda sovuqqa sezgirlik o'tkirlashadi. Sezgirlik kasbga ham bog'liq. Masalan, rassomlarda rang sezish, musiqachilarda tovush sezish va shu kabilar.

### **Idrok haqida tushuncha**

Idrok sezgilarga nisbatan murakkab va mazmundor psixik jarayon bo'lib, barcha ruhiy holatlar, xususiyatlar, xossalar va inson ongining yaxlit mazmuni egallangan bilimlar, tajribalar, ko'nikmalar bir davrning o'zida namoyon bo'ladi, aks ettirishda ishtirok etadi. Idrok sezgiga nisbatan bir muncha murakkabroq, to'laroq aks ettirish jarayoni bo'lib, sezgi a'zolarimizga ta'sir etib turgan narsa va hodisalarni butun belgi hamda xususiyatlari bilan butunligicha, ya'ni yaxlit aks ettirishdan iboratdir. Masalan, olmani ko'rgan paytimizda uning shakli, rangi, ta'mi, hidi va navi bilan birgalikda bir butun narsa tarzida idrok etamiz. Demak, idrok qilish jarayonida deyarli barcha sezgilarimiz qatnashadi. Shuning uchun ham idrok sezgiga nisbatan ancha murakkab aks ettirish jarayonidir. Shaxs tevarak-atrofdagi narsa va hodisalarning faqat ayrim xossalarini ongda aks ettirib qolmaydi, balki ularning barcha xossalarini birgalikda bir butun holda ham aks ettiradi. Psixologik adbiyotlarda idrok tushunchasiga turlicha ta'riflar uchraydi. Jumladan M.Vohidovning "Psixologiya" darsligida **idrok** deb sezgi a'zolarimizga ta'sir etayotgan narsa va hodisalarni yaxlit holicha aks ettirishga aytiladi, deb keltiriladi. V.Karimovaning "Psixologiya" o'quv qo'llanmasida **idrok** bu bilishimizning shunday shakliki, u borliqdagi ko'plab xilma-xil predmet va hodisalar orasida bizga ayni paytda kerak bo'lgan ob'ektni xossa va xususiyatlari bilan yaxlit tarzda aks ettirishimizni ta'minlaydi.

Keltirilgan ta'riflardan kelib chiqqan holda idrokka quyidigicha ta'rif berish mumkin: **Idrok**-deb sezgi a'zolariga bevosita ta'sir etib turgan narsa-hodisalar obrazlarini kishi ongida bir butun holda aks ettirilishiga aytiladi.

Kishi narsa-hodisalarning ayrim xossalarini sezadi. Uni bir butun holda idrok qiladi. Chunki narsa va xossa bir-biridan ajralgan holda mavjud bo'lmaydi. Odam narsalarni idrok qilayotganda uning ayrim xossalarini sezadi. Masalan: chaqmoq qandni idrok qilinadi, uning shirinligi seziladi. quyoshni idrok qilinadi, uning issiqligi seziladi va boshqalar.

Idrok qo'zg'atuvchilarning ayrim xususiyatlarini aks ettiruvchi sezgilardan farq qilib, narsani butunligicha, yaxlitligicha, uning hamma xususiyatlari bilan birgalikda aks ettiriladi. Shuning uchun idrok ayrim sezgilarning oddiy yig'indisidan iboratdir, degan xulosa chiqarib bo'lmaydi. Idrok o'ziga xos tuzilishga ega bo'lgan hissiy bilishning sifat jihatidan yangi yuksakroq bosqichidir.

Idrokning muhim tomonlaridan biri - uning xususiyatlarini turli jabhalar, vaziyatlar, sharoitlarda namoyon bo'lishidir. Idrokning muhim xususiyatlaridan biri - bu faol ravishda bevosita aks ettirish imkoniyatining mavjudligidir. Odatda insonning idrok qilish (persektiv) faoliyatini uning o'zlashtirilgan bilimlari, to'plagan tajribalari shuningdek, murakkab analitik-sintetik harakatlar tizimi zahirida yuzaga keladi.

Idrokning yana bir muhim xususiyati, uning narsa va hodisalarni umumlashgan holda aks ettirilishidir. Ma'lumki, inson psixikasiga kirib borayotgan ko'p qirrali, ko'p

yoqlama amallari idrok qilish bilan cheklanib, chegaralanib qolmasdan, balki o'sha majmua aniq qism yoki hodisa sifatida baholanadi.

Idrokning navbatdagi xususiyati uning harakatchanligi va boshqaruvchanligidir. Masalan: toshko'mir yoruqlikda yoqdu sochadi, oq qog'ozdan ko'proq nur balqiydi. Lekin inson bu narsalarni "qora" va "oq" deb idrok qiladi, vujudga kelgan bevosita sub'ektiv taassurotlarga nisbatan o'zgartirishlar, tuzatishlar kiritadi.

### **Idrokning nerv fiziologik asosi**

Idrok ham sezgi kabi reflektor jarayon hisoblanadi. **I.P.Pavlov** bo'yicha idrokning negizini tevarak-atrofimizdagi narsa va hodisalar reseptorlarga ta'sir etishi natijasida bosh miyaning katta yarim sharlari qobiqida hosil bo'ladigan shartli reflekslarning muvaqqat nerv bog'lanishlari tashkil etadi. Tashqi olamdagi narsalar va hodisalar kompleks qo'zg'atuvchi sifatida xizmat qiladi. Analizatorlarning qobiq bo'linmalar o'zagida ana shu kompleks qo'zg'atuvchilarning murakkab tahlili va sintezi amalga oshiriladi. Idrok sezgilarga qaraganda miyaning ancha yuksak darajadagi tahlil qilish, umumlashtirish faoliyati hisoblanadi. Tahlil qilmasdan turib, idrokning anglangan bo'lishi mumkin emas. Jumladan, notanish xorijiy tilda aytilgan nutq boshdan-oyoq tovushlar oqimi tarzida idrok etiladi. Nutqning anglangan holda idrok etilishi, ya'ni u tushunishi uchun nutqning alohida iboralarga mohiyat e'tibori bilan so'zlarga ajratish shartidir. Ayni paytda nutqni idrok etish jarayonida tahlil bilan bab-baravar tarzda sintez qilinadi, shu tufayli biz aloqida tarqoq tovushlarni emas, balki so'zlarni va iboralarni idrok etamiz. Muvaqqat nerv bog'lanishlarining o'rnatilishi sintezning negizini tashkil qiladi. Idrokning negizi nerv bog'lanishlarining ikki turidan, bitta analizator doirasida hosil bo'ladigan bog'lanishlardan va analizatorlararo bog'lanishlardan tarkib topadi. Birinchi holat organizmga bitta modallikdagi kompleks qo'zg'atuvchi ta'sir etganda kuzatiladi. Eshitish analizatorlariga ta'sir qiladigan alohida tovushlarning o'ziga xos birikmasidan iborat kuy ana shunday qo'zg'atuvchi bo'lishi mumkin. Ushbu kompleksning hammasi bitta murakkab qo'zg'atuvchi sifatida ta'sir qiladi.

Kompleks qo'zg'atuvchining ta'siri ostida hosil bo'ladigan nerv bog'lanishlarining boshqa bir turi ham borki, ular turli xildagi analizatorlar doirasidagi bog'lanishlardan iboratdir. **I.M.Sechenov** narsani yoki fazoni ko'rish kinestezik, paypaslash assosiasiyalari orqali va boshqa sezgilarning assosiasiyasi orqali idrok etilishini izohlab bergan edi.

Kishidagi bog'lanishlarga albatta so'zning eshutilishi bilan obrazi ham qo'shiladiki, unda muayyan narsa yoki fazoga munosabat gavdalangan bo'ladi. Idrok negizida hosil bo'ladigan muvaqqat nerv bog'lanishlari tashqi olamdagi narsalar va hodisalar xususiyatlarining ob'ektiv bog'lanishlar asosida tarkib topadi. Analizatorlar o'rtasida hosil bo'ladigan bog'lanishlar tufayli biz idrokimizda narsa va hodisalarning buning uchun moslashgan analizator bo'lmagan xususiyatlarini (masalan, narsaning hajmi, solishtirma og'irligi) ham aks ettiramiz.

Shuning uchun ham biz idrok qilganimizda olamni sezgilarimizga nisbatan chuqurroq qilib olamiz. Bu muvaqqat nerv bog'lanishlar narsa-hodisaning birgina xossasi bilan emas, balki barcha xossalari kompleks qo'zg'atuvchilar ta'siri bilan vujudga keladi. Masalan, talaba butun bir dars jarayonida idrok qilayotganda o'qituvchini ko'radi, uning nutqini tinglaydi, yozadi. Bu kompleks qo'zg'atuvchilar ko'rish, eshitish, muskul-harakat reseptorlarini qo'zg'aydi. Kompleks qo'zg'atuvchilarning analizatorlarning miya po'sti qismidagi yadrolarida murakkab tahlil va sintez qilishi amalga oshadi. Idrok jarayonida tahlil bilan bir vaqtda sintez ham ro'y beradi. Shuning uchun biz ayrim tovushlarni emas,

butun soʻz va iboralarni idrok qilamiz. Demak, idrokning nerv fiziologik asosida ikkinchi signal tizimining muvaqqat nerv bogʻlanishlari yotadi. Muvaqqat nerv bogʻlanishlarining hosil boʻlish jarayonini sintez asosini ikki xil nerv bogʻlanishlari tashkil qildi.

Bir analizator doirasida hosil boʻladigan bogʻlanishlar bir narsadagi kompleks qoʻzgʻaluvchilarining organizmga taʼsir etishdan vujudga keladi. Masalan, eshitish analizatoriga taʼsir qiladigan ayrim tovushlarning oʻziga birikishi shunday qoʻzgʻovchi boʻla oladi. Musiqa tinglash, rasm koʻrish, ular analizatorlararo bogʻlanishlar, bir narsa yoki bir necha analizatorlarga taʼsir etadi. Masalan, koʻrish, muskul analizatorlari, maʼruza, monolog.

### **Idrokning xossalari. Kuzatish va kuzatuvchanlik**

Idrokning oʻziga xos juda muhim xususiyatlaridan yana biri kuzatuvchanlikdir. Umuman olganda idrok jarayonining hammasi kuzatish bilan har doim uzviy bogʻliq. Chunki odam idrok qilayotganida nimanidir kuzatadi. Lekin ixtiyorsiz idrok jarayonidagi kuzatiladigan narsa va hodisalar odamning esida saqlanib qola bermoqda.

Kuzatishning muvaffaqiyati oldindan qoʻyiladigan tayyorgarlikka, kishining bilim va tajribalariga, diqqatining kuchiga va fikrlash faolligiga bogʻliq. Kishining rejali, tizimli va davomli ixtiyoriy idrok qilish qobiliyatini **kuzatuvchanlik** deyiladi. Kuzatuvchanlik shaxsning shunday xislatidirki, bunda u narsa va hodisalarning unga bilinmaydigan muhim xarakterli xususiyatlarini payqay oladi.

Akademik I.P.Pavlov kuzatuvchanlikning ilmiy bilimdagi ahamiyatiga yuksak baho bergan. U Sankt-Peterburg yaqinidagi Pavlova shaqridagi fiziologiya institutining oldi tomoniga "*Kuzatuvchanlik, kuzatuvchanlik va yana kuzatuvchanlik*" deb yozdirib qoʻygan.

### **Idrokda ob'ekt va fon**

Odamga juda koʻp narsa va hodisalar taʼsir qilib turadi. Bular shunday koʻp xossalarga egaki, hatto odam bir vaqtning oʻzida ularga javob reaksiyasi qaytara olmaydi. Odam koʻp sonli qoʻzgʻovchilardan faqat ayrimlarini aniq holda ajratib oladi. Shu ajratib olingan narsa hodisalar esa fon sanaladi. Idrok qilinadigan narsani oʻrab turgan boshqa narsa, jism yoki hodisalarga nisbatan ob'ekt hisoblanib, ob'ektning atrofdagilari esa **fon** deyiladi. Masalan, oʻqituvchi bir darsda bir necha oʻquvchilardan soʻraydi. Har safar soʻrayotganlarni koʻradi. Chaqirilgan oʻquvchi uning javobi xatti-harakati idrok ob'ekti hisoblanadi.

Muayyan sharoitda shaxs tomonidan idrok qilinadigan narsa yoki jism idrokning **ob'ekti** deb ataladi. Boshqa oʻquvchilar faoliyati idrok foni boʻlib qoladi. Idrok foniga kirgan oʻquvchi javob berish uchun chaqirilib qolsa, idrok ob'ektiga aylanadi va aksincha. Demak, idrok ob'ekti va foni dinamik tabiatga ega boʻlib, doimo oʻzgarib turadi. Ob'ekt va fonning dinamikligi bosh miya katta yarim sharlari poʻstida vujudga keladigan optimal qoʻzgʻalish oʻchoqining almashinishi bilan taqozo etiladigan diqqatning bir ob'ektdan boshqa ob'ektga oʻtishi bilan izohlanadi. Idrok fonidan ob'ektni ajratishning psixologik qonuniyatlarini ikkilangan tasvirlar, shrederlar zinapoyasi, predmet konturlarini ajralishi kabilarda aniq koʻrish mumkin. Juda koʻp hollarda ob'ektni fondan tez va aniq ajratib olish uchun uni alohida rang, shakl va belgilar bilan taʼkidlab qoʻyiladi. Masalan, transport belgilari, temir yoʻl ishchilari maxsus toʻq sariq rangli kiyim kiyadilar va boshqalar.

### **Appersepsiya**

Idrokning oʻziga xos xususiyatlaridan biri idrok jarayoniga butun psixik hayot mazmunining (yaʼni butun maʼnaviy boyligining) taʼsir etishidir. Yuqorida aytilganidek,

idrok jarayoni odamning turmush tajribasi bilan bog'liq ekan, binobarin, idrok jarayoniga bilim boyligi odamning ishonch, e'tiqodlari, dunyoqarashi, qiziqish va ehtiyojlari hamda kasbi ta'sir qiladi. Psixologiyada idrok jarayoniga odamning butun ma'naviy hayot boyligini ta'sir etishini appersepsiya deb yuritiladi.

**Appersepsiya** - idrok jarayonini shaxsning oldingi bilimlari, shaxsiy va ijtimoiy tajribalari, qiziqishlari, motivasiyasi, ehtiyojlari va odatlari, umuman ruhiy hayotining barcha mazmuni bilan belgilanishidir. Appersepsiya hodisasi tufayli odamlar o'zaro idrokining mazmuni bilan bir-birlaridan muayyan darajada tafovutlanadilar, ya'ni ular aynan bir xil narsani uzining bilimi, saviyasi, nuqtai nazari, dunyoqarashi va ijtimoiy kelib chiqishiga asoslangan holda turlicha idrok qiladilar hamda aks ettiradilar. Masalan, daladagi gullab turgan paxtani oddiy bir talaba bilan tajribali agronom idrok qiladigan bo'lsa, albatta, ularning idroklari, ya'ni paxtani aks ettirishlari juda katta farq bo'ladi.

Talaba shunchaki, odatdagi oddiy bir paxta sifatida aks ettirsa, agronom paxtaning qanday navi, taraqqiyotning qaysi bosqichda ekanligi, taxminan qancha hosil berishi va shu kabilar bilan birga chuqur hamda juda to'la idrok etadi. Pedagogik va psixologik bilimlarga ega bo'lgan tarbiyachi bilan bunday bilimlardan mutlaqo xabarsiz bo'lgan oddiy bir onaning bolalaridagi turli ehtiyojlar va harakatlarni idrok qilishlari o'rtasida keskin farq mavjud. Masalan, ildiz tushunchasini bolalar o'simliklarning moddiy asosi sifatida, matematiklar sonlarning ildizi ko'rinishida, ijtimoiy nuqtai-nazardan qarindosh-urug'chilik shaklida ko'z oldiga keltiradilar.

Appersepsiya tushunchasi ba'zi hollarda idrokning aniqligi, to'liqligi, ravshanligi, predmetliligi, tanlovchanlik kabi sifatlarning ma'nosi o'rnida qo'llanilgan. Psixologik nazariyalariga ko'ra, appersepsiya hodisasi barqaror va vaqtincha (muvaqqat) deb yuritiluvchi ikki turga ajratiladi. Barqaror appersepsiya hodisasi shaxsning dunyoqarashi, qat'iy maslagi, motivasiyasi, qiziqishi, bilim saviyasi, madaniy darajasi, xulq-atvori, ma'naviyati va kasbiy tayyorgarligiga bog'liq bo'lib, u o'ta murakkab tuzilishga egadir. Muvaqqat (vaqtincha) appersepsiya turi esa shaxsning faqat idrok qilishi jarayonidagi emosional holatiga, ya'ni uning kayfiyati, ruhlanishi, shijoati, stress, affekt ko'rinishidagi his-tuyg'ularida, ularning sur'ati, davomiyligi tizimida o'z ifodasini topadi.

Idrok xususiyatining yana bir o'ziga xos xususiyati uning konstantligidir. **Idrokning konstantligi** deganda biz idrok qilishdan ongimizda hosil bo'lgan obrazning real voqelikdagi bizga ta'sir etib turgan narsaning tabiiy holatiga har jihatdan mos bo'lishini tushunamiz. Ma'lumki, narsalarning hajmi (katta yoki kichikligi) shu narsalarni qanday masofadan (uzokdan yoki yaqindan) idrok qilayotganimizga qarab o'zgarib turadi. Lekin shunday bo'lsa ham idrok qilishdan hosil bo'lgan narsalarning ongimizdagi obrazlari hamma vaqt shu narsaning tabiiy holatiga mos bo'ladi, masalan, katta yo'lda ketayotib, uzoqdan gugurt qutichasidek kichkina bo'lib kelayotgan avtobusni ko'rib, "kichkinagina avtobus" kelyapti demaymiz. Uzoqdagi avtobusni idrok qilishda ongimizda hosil bo'lgan obraz avtobusning real hajmiga teng bo'ladi. Yoki tepamizdan katta balandlikda uchib ketayotgan hozirgi zamon yirik passajir samolyotlarini ko'rib, kichkina samolyotchalar uchib ketishayapti, deb aytmaymiz. Biroq shu narsani aytish kerakki, idrokning konstantligi hususiyati ham odamning turmush tajribasi bilan bog'liqdir. Chunonchi, umrida hech qachon hozirgi zamon katta passajir samolyotlarini ko'rmagan odam baland uchib ketayotgan samolyotni idrok qilib, uning real hajmini (qanchalik kattaligini) tasavvur eta olmaydi. Ko'rishda masofa, rang, shakl, hajm konstantliklari ro'y beradi. qalamni 20 va 1sm masofadan idrok qilish, doskani 1 va 10 m

masofadan idrok qilish, oq qog'oz yoki quyoshda, xona ichida, koridorda ham oq idrok qilinadi. Konstantlik hodisasida odam narsalarni ko'z shuur pardasiga tushgan suratiga aynan muvofiq ko'rmaydi, balki ular haqiqatdan qanday mavjud bo'lsa, shunday ko'radi. Bu kishining tajribasi, ommaviy faoliyati jarayonida vujudga keladi.

### **Illyuziya**

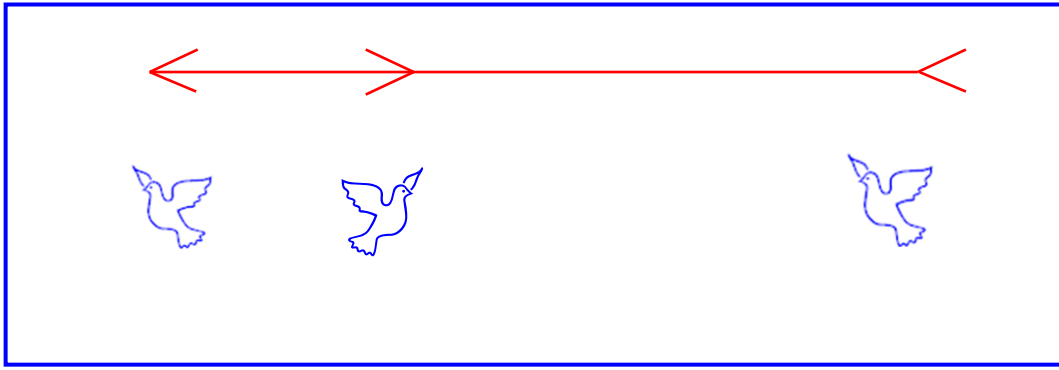
Idrok jarayonining navbatdagi yana bir o'ziga xos xususiyati idrok qilishda ba'zan yuz beradigan illyuziya hodisasidir. **Illyuziya** - bizga ta'sir qilayotgan narsalarni yanglish idrok qilish demakdir. Odatda ikki xil illyuziya farqlanadi:

a) *ob'ektiv illyuziya*;

b) *sub'ektiv illyuziya*.

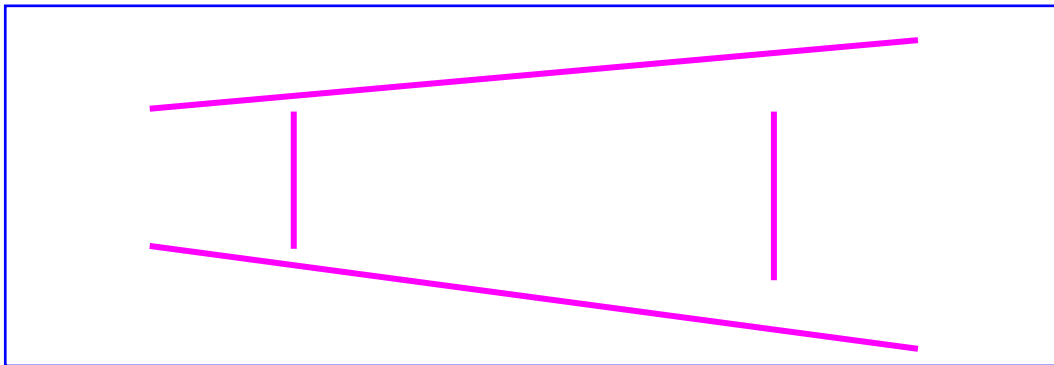
Ob'ektiv illyuziya - hamma odamlar uchun umumiy xarakterga ega bo'lib, uni geometrik illyuziya deb ham yuritiladi. Ob'ektiv illyuziya biz idrok qilayotgan narsalarning o'zaro bir-biriga ta'siri tufayli yuz beradi. Illyuziyaning bu turi har xil geometrik shakllarni idrok qilishda juda yaqqol ko'rinadi. Masalan, uzunligi baravar bo'lgan ikkita gorizonta to'g'ri chiziq chizilsa, bu chiziqning uchlariga tashqariga qaratilgan va ichkariga qaratilgan chiziq kattaroq bo'lib ko'rinadi. Idrok jarayonida yuz beradigan illyuziyaning bu turiga juda ko'plab misol keltirish mumkin. Masalan, baravar kattalikka ega bo'lgan uchta ketma-ket turgan to'g'ri burchakli ustunchalarni chizib, ularning atrofiga uzoqlashtiruvchi chiziqni chizsak, bu uchta ketma-ket turgan ustunchalar har xil kattalikda bo'lib ko'rinish boshlaydi. Bu erda uzoqlashtiruvchi chiziqning ta'sirida illyuziya hosil bo'ladi. Sub'ektiv illyuziyalar odamning ayni chog'dagi hissiy holati bilan bog'liq bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, odamning hissiy holatida ro'y beradigan o'zgarishlar idrok jarayoniga ta'sir qiladi. Masalan, yuqorida aytib o'tilganidek, odam kechasi yolg'iz ko'chada qo'rqib ketayotgan bo'lsa, har bir sharpa uning qo'rqinch hissini kuchaytirib yuboradi. Natijada uning ro'parasidan chiqib qolgan butalgan daraxt qandaydir dahshatli mavjudotga o'xshab ko'rinadi. Hayotda keng tarqalgan har xil ins-u jins, devlar, ajinalar va shu kabi nojins narsalar haqidagi ko'plab gaplar kuchli qo'rqinch hissi ta'sirida noto'g'ri idrok qilish, ya'ni sub'ektiv illyuziya tufayli vujudga kelgandir. Ba'zan odam qattiq qo'rqan paytida bosh miya katta yarim sharplarining po'stidagi muhim markazlardan birortasi uzoq muddatli tormozlanish holatiga tushib qolishi mumkin. Buni akademik I.I.Pavlov hayotni muhofaza qiluvchi tormozlanish deb atagan edi. Ana shunday paytda tormozlanib qolgan markaz bilan bog'liq bo'lgan organizmning biror qismida keskin o'zgarish paydo bo'ladi. Chunonchi odamning og'zi yoki ko'zi qiyshayib qolishi mumkin yoki ho'li, oyoqi falaj bo'lib qolishi mumkin. Sub'ektiv illyuziya hodisasi, ya'ni qattiq qo'rqinch hissi ta'sirida noto'g'ri idrok qilish hodisasi bolalarda ham uchrashi mumkin. Shuning uchun ana shu yug'oridagi mulohazalarni, ya'ni yanglish idrok natijasida paydo bo'ladigan qo'rqinchli obrazlarni nazarda tutib, hech vaqt bolalarni qo'rqitish kerak emas. Psixologiyada ko'rish illyuziyalarining o'rganilishi muayyan o'zining tadqiqot tarixiga ega. Masalan, agarda biz ko'rsatkich va o'rta barmoqlarimizni chalishtirib, no'xot yoki bironta dumaloq narsani chalishtirgan holda ikkala barmoqimizning uchi bilan bosib turib, shuningdek ayni bir davrda aylantiraversak, bu holda barmoqlarimizning tagida bitta emas, balki ikkita no'xot bordek his qilamiz.

Ana shu holdagi bir narsaning ikkita bo'lib sezilishi **Aristotel (Arastu) illyuziyasi** deb ataladi.



Idrok qiluvchi shaxsning psixikasida ro'y beradigan o'zgarishlar bilan yuzaga keladigan tasodifiy illyuziyalar ham mavjuddir. Sahroda chanqagan inson uzoqda yarqirab turgan sho'rhok yerni ko'l deb idrok qilishi (lekin bu illyuziyani sahrodan farq qila olishi joiz) yoki o'rmondagi to'nka qo'rqqoq insonning ko'ziga bironta yirtqich hayvonga o'xshab ko'rinishi xuddi shu illyuziyalar jumlasidandir.

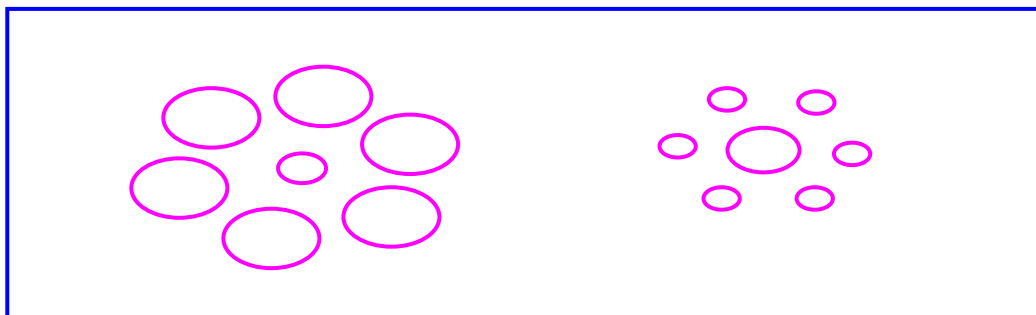
O'q chiziqlari illyuziyasi uzunligi baravar bo'lgan ikki o'q chiziqning chetlariga ikki xil (kesishmaydigan va kesishadigan) chiziqlar chizilsa, illyuziya paydo bo'ladi. Ya'ni, kesishadigan chiziqlar o'q chiziqga nisbatan kesishmaydigan chiziqlar chizilgan, o'q chiziqidan uzunroq bo'lib ko'rinadi. Bu illyuziya kesishadigan va kesishmaydigan chiziqlar tamoyillariga asoslangan.



Parallel qilib chizilgan bir necha chiziqlar parallel emas, balki har xil tomonga kesilgan chiziqlardek tuyuladi. "Temir yo'l" illyuziyasi kesishadigan to'g'ri chiziqlarning torroq joyiga joylashgan chiziq uzunroq bo'lib ko'rinadi. Aslida esa har ikkala parallel chiziqning uzunligi tengdir.

Ikkita barovar doira shaklini chizib, ulardan birini o'sha doiradan kattaroq, ikkinchisini esa kichikroq doiralar ichiga olinsa, ikkinchi doira kattaroq ko'rinadigan bo'lib qoladi. Ya'ni kichik doiralar o'rtasida berilgani katta doiralar orasida berilganiga qaraganda kattaroq bo'lib ko'rinadi.

Birinchi odamga qaraganda ikkinchisi uzunroq, uchinchisi esa undan ham uzunroq bo'lib ko'rinadi. Aslida esa ular balandligi jihatidan bir - biriga teng.



Tik chiziqlarni ortiqcha baholash illyuziyasi silindrning balandligi, hoshiyasining kengligidan kattaroq bo'lib ko'rinadi. Aslida silindrning balandligi va hoshiyasining kengligiga bab-barovar. "Elpig'ich" illyuziyasi-parallel chiziqlar orasidagi chiziqlarning ta'siri bilan ba'zida egilgandek, ba'zida esa burilib ketgandek bo'lib ko'rinadi.

Daryoda suzib ketayotgan katta va kichik ikki kema palubasi uzunligi jihatidan bir-biriga barovar to'g'ri chiziq kesmalari bilan tasvirlangan bo'lsada, katta kema palubasi uzunroq bo'lib ko'rinadi. "Jonli doiralar" illyuziyasi. Katta va kichik doiralar chizilgan rasmlar aylanmaydi, albatta. Lekin kitobni qo'lga olib, uni o'ngdan chapga yoki chapdan o'ngga bir necha sekund aylantirsak, doiralar go'yo aylanayotgandek tuyuladi.

### **Gallyusinasiya**

Voqelikdagi narsa va hodisalarning tana a'zolarini qabul qilish analizatorlarga bevosita ta'sir etmasdan inson ongida turli obrazlarning (ovozlarning eshitalishi, sharpalarning sezilishi) xayolan, fikran paydo bo'lishidan iborat idrokning psixopatologik (ruhiy xastalik) hodisasiga **gallyusinasiya** deyiladi. Gallyusinasiya hodisasi muvaqqat ruhiy xastalikning alomati, ba'zan qo'rqinch hissi mahsuli hisoblanib, bosh miya katta yarim sharlari qobiqidagi qo'zg'alish jarayonlarining nuqsonli sust (patologik) harakati natijasida goho asab tizimining zaharlanishi, zaiflashuvi, haddan tashqari toliqishi tufayli yuzaga kelishi mumkin. Gallyusinasiya hodisasi bir necha xil ko'rinishga ega bo'lishi mumkin, ularning eng asosiylari quyidagilardan iboratdir: a) yo'q narsalarning ko'zga ko'rinishi; b) u yoki bu ovozlari, tovushlar eshitalishi; v) yo'q sharpalar, hidlar sezilishi kabilardir.

Odatda illyuziyani gallyusinasiyadan farq qila olish lozim. Illyuziya shu lahzada shaxsning sezgi a'zolariga ta'sir etib turgan biror narsani yanglish, noto'g'ri idrok qilish jarayoni bo'lsa, gallyusinasiya yo'q mavjud bo'lmagan narsalarni tashqi ta'surotsiz idrok qilishdir. Masalan, yo'q narsalarning ko'zga bordek ko'rinishi, yo'q ovozlarning quloqqa eshitalishi, yo'q hidlarning dimoqqa urilishi kabilar gallyusinasiyaning mahsuli bo'lib hisoblanadi. Gallyusinasiya shaxsning biror narsa va holatni ko'rgandek, eshiltgandek, his qilgandek kabi tasavvurning aks etishidir xolos. Gallyusinasiya hodisasi ko'pincha kasallikdan (isitma, alahsirashdan) darak beruvchi alomatdir, u nerv tizimini buzadigan kasalliklarning oqibatida ro'y berishi mumkin.

E.G'.G'oziev fikricha, gallyusinasiya hodisasi bir necha xil ko'rinishga ega:

-yo'q narsalarning ko'zga ko'rinishi;

-u yoki bu ovozlari, tovushlar, kuylar eshitalishi;

-yo'q sharpalar, hidlar sezilishi kabilar.

Illyuziya hissiy a'zolarimizga bevosita ta'sir etib turgan narsa va hodisalarni noto'g'ri (noadekvat), yanglish, xato idrok qilishdan iborat jarayonning noyob hodisasi hisoblanadi. Illyuziyalar ko'rinadigan harakatlar bilan bog'liq, ya'ni:

a) qorong'ilikda harakatsiz yorug'lik manbaidan nurlarning tartibsiz tarqalishi (avtokinetik harakat);

b) fazoviy jihatdan yaqin joylashgan ikki harakatsiz stimulning tez sur'atlar bilan namoyon etib turish harakat taassurotini vujudga keltiradi (stroboskopik harakat);

v) harakatsiz ob'ektni uni qurshab turgan fonga qarama-qarshi yo'nalishga qo'yish harakat tuyg'usini paydo qiladi (induksion harakat) kabilar.

Attraksiya insonni (o'zi bilan o'zga o'rtasidagi munosabatda namoyon bo'lib) o'ziga mahliyo qilish, qalbni «jiz» ettirishdan iborat, ongsizlikka taalluqli insonni inson tomonidan idrok qilish hodisasi bo'lib, bu hodisa bir qancha manbalar, qo'zg'atuvchilar, motivlar ta'sirida vujudga keladi.



Jumladan:

- 1) dastlabki tashqi ko‘rinish, istaraning issiqligi;
- 2) sub‘ektga nisbatan rishtasiz bog‘lanib qolishlik, ongsizlik darajasidagi anglashilmagan ichki noaniq moyillik;
- 3) shaxslarning xarakterida o‘xshashlikning mavjudligi;
- 4) sheriklarning muomala maromidagi yaqinlik va b.

Yaqqol ko‘rinish deb holat, hodisa va tasodifni yaqqol oldindan ko‘rish, yaqqol g‘oyibdan xabar kelish (olish) singari parapsixologik muammodir. Aksariyat vaziyatlarda yaqqol ko‘rishlik bilish sub‘ektining shaxsiy xayoloti, o‘zgalarning diqqatini tortishga, jalb qilishga aloqador hissiy kechinmalar bo‘lib, uning yaqqollilik ehtimoli darajasi juda pastdir. Biroq shu narsani rad etmaslik kerakki, ayrim allomalarning bashoratlari, yaqqol oldindan ko‘rish imkonining yuksakligi, aniqligi kishini hanuzgacha hayajonga soladi.

Idrok xususiyatlari turli jabhalar, vaziyatlar, sharoitlarda namoyon bo‘ladi. Idrokning muhim xususiyatlaridan biri – bu faol ravishda, bevosita aks ettirish imkoniyatining mavjudligidir. Odatda insonning idrok qilish (perseptiv) faoliyati uning o‘zlashtirilgan bilimlari, to‘plangan tajribalari, shuningdek, murakkab analitik-sintetik harakatlar tizimi zahirida vujudga keladi. Bu holat bosqichma-bosqich o‘zaro bir-birini taqozo etuvchi tarkibiy qismlardan iboratdir. Idrokning yana bir muhim xususiyati – uning umumlashgan holda narsa va hodisalarni aks ettirishidir. Inson psixikasiga kirib borayotgan ko‘pqirrali, ko‘pyoqlama alomatlari idrok qilish bilan cheklanib, chegaralanib qolmasdan, balki ular aniq jism yoki hodisa sifatida baholanadi. Jismlarning o‘ziga xos xususiyatlarini belgilash bilan qanoat hosil qilmasdan, balki mazkur narsalarni ma‘lum ma‘noviy qismlarga ajratadi. Jumladan, «soat», «bino», «hayvonot» va h.k.

Idrok etilayotgan narsalarning fizik holati o‘zgarsa ham, lekin uning ko‘z to‘r pardasidagi obrazining o‘zgarmasligi eng muhim xususiyati bo‘lib, u barqarorlik yoki konstantlik deyiladi. Doimiylik, o‘zgarmaslik uning acociy belgilari hisoblanib, ular yordamida inson o‘zgaruvchan olamda to‘g‘ri mo‘ljol oladi. Idrokning navbatdagi xususiyati – uning harakatchanligi va boshqaruvchanligidir. Masalan, toshko‘mir yorug‘likda yog‘du sochadi, oq qog‘ozdan ko‘proq nur balqiydi. Lekin inson bu narsalarni «qora» va «oq» deb idrok qiladi, vujudga kelgan bevosita sub‘ektiv taassurotlarga nisbatan o‘zgartishlar hamda tuzatishlar kiritadi. Chunki idrok jarayoni inson oldida turgan maqsadga, unga berilgan ustanovkaga (ongli, ixtiyoriy ko‘rsatmaga) uzviy bog‘liq holda irodaviy boshqarilish xususiyatiga egadir. Shuning uchun insonni idrok qilish (perseptiv) faoliyatida ongli boshqariluv imkoniyati mavjud bo‘lib, ular nutq orqali amalga oshiriladi. Idrokning yaxlitlik xususiyati alohida namoyon bo‘luvchi ayrim alomatlarda ifodalanuvchi narsalarni predmet yoki jism tariqasida in‘ikos qilish qobiliyatida namoyon bo‘ladi. Jismlarning aniqligi, ravonligi predmet yoki jism sifatida ko‘zga tashlanishida o‘z ifodasini topib, muayyan tuzilishini vujudga keltiradi. Idrok mazmuniga, tarkibiga kiruvchi har qanday hodisa, verbal yoki noverbal tarzda ifodalanishidan qat‘iy nazar, u predmet yoki jism sifatida gavdalanadi va yaxlitligini namoyish etadi. Narsa va hodisalarning yaxlit holda aks etishida ularning hajmi, fazoda egallagan o‘rni, rangi, ichki mohiyati, ko‘rinishi, vazni to‘g‘risida muayyan tushunchaga ega bo‘lish talab etiladi. Buning uchun idrok qilinadigan jism aniq tuzilishga, ya‘ni tuzilishi ega bo‘lishi lozim. Ana shu muhim xususiyat idrokning strukturaviyligidir. Idrokning strukturaviyligi xususiyatisiz uning yaxlitlik xususiyati bo‘lishi mumkin emas, chunki struktura qismlardan vujudga kelsa, alohidalik birikmasidan yaxlit tuzilma yaratiladi.

Har qanday narsa va hodisalar inson tomonidan idrok qilinmaydi. Chunki u tabiiy va sun'iy shart-sharoitlar, ob'ektiv va sub'ektiv omillar tekshiriluvidan o'tkazilib, ya'ni saralash, tanlash jarayoni amalga oshiriladi, nomutanosiblik, me'yordan tashqari ma'lumotlar aks ettirish doirasidan chetda qolib ketaveradi. Yuqoridagi xususiyatlarning barchasi insonning yosh xycyciyatlariga, aqliy kamolotiga, tajribasiga, bilim saviyasiga bog'liqdir. Lekin to'g'ri (adekvat) idrok qilish uchun ma'lum shart-sharoitlar muhayyo bo'lmog'i lozim.

Jahon psixologlari asarlarini tahlil qilish natijalari inson tomonidan faoliyat maqsadini ro'yobga chiqarish rejasini va modelini yaratishda ifodalanuvchi antitsipatsiya (lot. «anticipatio» - oldindan sezish, payqash, oldindan idrok qilish, hodisa mohiyatini ochishdagi topqirlik) bir necha bosqichlardan iborat ekanligidan dalolat bermoqda. Jahon psixologlari antitsipatsiyani besh darajaga ajratib o'rganmoqdalar, chunonchi: Antitsipatsiyaning subsensor (lot. «sub» osti va «sensis» - sezish, ya'ni idrok qilishning ongosti holati) darajasining ifodalanishi inson gavdasining o'zgarishida, uning ideomotor (ihtiyorsiz harakat) jarayonida, tashqi ta'sirga tezkor javob qaytarishida o'z aksini topib, gavdaning mujassamlashuvi va harakat barqarorligi insonning ixtiyoriy sa'y-harakatiga tayyorgarlik ko'rish uchun muhim zamin ta'minlaydi. Antitsipatsiyaning sensomotor (lot. «senses» - sezish, «motor» - harakat) bosqichi harakatdagi jismlarni o'zaro taqqoslashda, murakkab harakatlarni muvofiqlashtirishda, tezkor harakatning muhitdagi vaqt va fazoviy o'zgarishlar mutanosibligini uzluksiz ravishda idora qilib turishda namoyon bo'ladi.

Perseptiv (lot. «rersertio» - idrok) bosqichda idrok qilish xotira jarayonlari bilan uyg'unlashib ketadi. Buning natijasida o'tmish tajribalariga asoslanib kelajakda vaqt va fazoviy o'zgarishlar yuz berishi ehtimoli chuqur tahlil qilinadi, uning obrazlari yaqqollashtiriladi. Antitsipatsiyaning tasavvur darajasi obrazlarning vaqt va fazoviy o'zgarishiga binoan ularni fikran qaytadan yaratish, bunyod etish, goho aralashma tasvirlar vujudga keltirish, ularning sxemasi va rejasini tuzish uchun insonda uquvchanlik, qobillik hamda ijodiy faollikning tug'ilishini namoyish qiladi. Antitsipatsiyaning beshinchi bosqichi nutq va tafakkur yordamida bo'lg'usiholatlar, hodisalar, keskin o'zgarishlar to'g'risida bashorat (prognoz) qilish xulq-atvor harakatlarini va amalga oshiriluvchi faoliyatini rejalashtirish jarayonining yuksalishi bilan boshqa darajalardan sifat jihatidan ajralib turadi. Mazkur bosqichda umumlashtirish va mavhumlashtirishning ayrim sermahsul darajalari, mantiqiy usullar, oqilona hamda maqsadga muvofiq hatti-harakatlarning yuqori samara beruvchi ko'rsatgichlari o'zining cho'qqisiga erishadi.

### **Idrokning tasnifi**

Idrokni klassifikasiya qilishda quyidagi 3 ta muhim tomoni hisobga olinishi kerak va ular quyidagi jadvalda keltirilgan.

1. ***Idrok jarayonida qaysi analizatorning yetakchi rol o'ynashiga qarab:*** ko'rish, eshitish, teri tuyish knestezik harakat, hid bilish va ta'm bilish idroklari bir-biridan farq qiladi.

2. ***Yashash shakllariga qarab idrok:*** fazoni vaqtni va harakatni idrok qilishga bo'linadi.

3. ***Idrok faollik darajasiga qarab:*** ixtiyorsiz va ixtiyoriy shakllarga bo'linadi. Bunga sabab idrokning diqqat bilan uzviy bog'liqligidir. Diqqat idrokning faolligini oshiradi hamda idrokning mukammal, ravshan, aniq bo'lishiga xizmat qiladi.

Ma'lumki idrok odatda ixtiyoriy va ixtiyorsiz bo'ladi. Ixtiyorsiz idrok hamisha ixtiyorsiz diqqat bilan bog'liq bo'lib, muayyan bir maqsadsiz, hech qanday iroda kuchi sarf qilinmasdan amalga oshiriladi. Ixtiyorsiz idrok biror narsani to'satdan, ta'sir etayotgan narsalarning boshqa narsalardan keskin farq qilishi, haddan tashqari originalligi, yorqinligi natijasida yuzaga keladi. Ixtiyorsiz idrok odamning butun faoliyati davomida uzluksiz davom etib, ayrim paytlarda ixtiyoriy idrok bilan almashinib turadi. Lekin shunday bo'lsa ham inson hayotida ixtiyoriy idrokning roli benihoya kattadir.

Ixtiyoriy idrok oldindan belgilangan muayyan bir maqsad asosida amalga oshiriladi. Idrokning ishtiroki asosan ixtiyoriy idrokda namoyon bo'ladi. Chunki ixtiyoriy idrok ko'pincha odamda irodaviy zo'r berishni talab qiladi. Masalan, darsni ixtiyoriy idrok bilan eshitib o'tirish odamdan anchagina iroda kuchini talab qiladi. Umuman olganda, har qanday ixtiyoriy idrokda albatta diqqat qatnashadi.

Tevarak-atrofimizdagi narsa va hodisalarni yaxlit aks ettirishdan iborat bo'lgan iroda jarayonining bir qancha o'ziga xos xususiyatlari bordir. Odatda ikki idrok turi farq qilinadi. Ulardan biri sodda idrok bo'lsa, ikkinchisi murakkab idrokdir. Sodda idrok deganda atrofimizdagi turli-tuman narsalari masalan, xonadagi stol-stullar, shkaflar hamda shkaflardagi o'yinchoqlarni idrok qilish sodda idrok qilishdan iboratdir.

Idrokni tasnif qilishda materiyaning yashash shakllari - fazo, vaqt, harakat asos qilib olinadi, unga ko'ra idrok quyidagi turlarga ajratiladi:

1. *Fazoni idrok qilish*
2. *Vaqtni idrok qilish*
3. *Harakatni idrok qilish*

#### **Fazoni idrok qilish**

Fazoni idrok qilish voqelikdagi narsa va hodisalarning fazoda egallagan o'rnini, shaklini, miqdorini, bir-biriga nisbatan munosabatlar bilish jarayonining shaklidir. Voqelikni idrok qilish orqali inson borliq to'g'risida, uning xususiyatlari, xajmi, masofasi (ich tomonni, chuqurligi) yuzasida muayyan ma'lumotlar, xossalar, axborotlar to'plash, ularni farqlash imkoniyatiga ega bo'ladi.

Fazoni idrok qilish undagi narsalarning shaklini, hajmini va o'zaro munosabatlarini aks ettirishdir. Demak, fazodagi narsalar uch o'lchovda idrok qilinadi; narsalarning shakli: uch burchakli, to'rt burchakli, kub, kvadrat, doira, konus va boshqalar. Narsalarning hajmi katta, kichik, o'rtacha, yirik, mayda va boshqalar. Narsalarning bir-biriga va idrok qiluvchiga munosabati: o'ngda, chapda, yuqorida, pastda, uzoqda va hokazo. Fazoni ko'rish, teri, muskul-harakat organlari bilan idrok qilinadi. Fazoni bir ko'z bilan yoki ikki ko'z bilan idrok qilamiz. Monokulyar idrokda narsalarning chetlaridan kelayotgan nurlar bitta ko'zning to'r pardasida aks etadi. Bu nurlar ko'z gavharlarida bir-birini kesib o'tadi va ularning kesishgan joyida ko'rish burchagi hosil bo'ladi. Bu burchakning katta-kichikligiga hamda uning ko'zdan qanchalik uzoq-yaqinligiga bog'liq. Ko'z gavharlarining va umuman ko'zning narsalarni eng yaxshi ko'rish uchun moslashuvini **akkomadasiya** deyiladi.

Odatda fazodagi narsalarning shakli, hajmi va o'zaro munosabatlarini ikki ko'z bilan binokulyar idrok qilinadi.

Biz bir narsaga ikki ko'z bilan qaraymiz. Lekin narsa bitta aks etadi. Buning sababi o'sha narsadan keladigan nurlarning ko'z pardasiga mos yoki mos bo'lmagan nuqtalariga to'g'ri kelishidir.

Narsalarning fazo munosabatini binokulyar idrok qilishda konvergensiya muhim ahamiyatga ega.

**Konvergensiya** - biror narsaga qaraganda ikkala ko'z soqqasining qanshar tomon bab-barobar burilishidir. Konvergensiya masofani, chuqurligini aniq, to'liq idrok qilishga imkon beradi.

**Vaqtни idrok qilish.** Odamda inson tomonidan vaqtни idrok qilish asosan ruhiy hodisalar, holatlar, vaziyatlar, xususiyatlarning o'zaro o'rin almashinuvi tufayli namoyon bo'ladi va o'ziga xos tuzilishi bilan mazkur jarayonning boshqa shakllaridan farq qilib turadi. Vaqtни idrok qilish inson tomonidan aks ettirilayotgan vaqt birligining ob'ektiv (haqqoniy, xolis) mazmuniga, shaxsning o'ziga nisbatan munosabatiga bog'liq bo'lib, shu mezon orqali uning mahsuldorligi o'lchanadi. Masalan, shaxsning ehtiyoji motivasiyasi, qiziqishi va intilishlariga mutanosib vaqt birligini, idrok birligini idrok qilgan taqdirdagina vaqt ob'ektiv jihatdan kechinmalar, his-tuyg'ularga nisbatan shaxsning ijobiy, haqqoniy munosabatlarida tez o'tganday idrok qilinadi, odatda yoqtirmaslik idrok maydoniga (qamroviga) nomutanosiblik esa shaxsda zerikish, vaqt "sekin" o'tish tuyg'usini uyg'otadi.

Biz idrok qilib turgan narsa-hodisalar muayyan vaht davomida paydo bo'ladi, o'zgaradi va o'tib ketadi. Vaqt materiya mavjudligining asosiy shakllaridan biridir. Vaqtни idrok qilish voqelikdagi hodisalar va ularning muntazamligini aks ettirishdir. Vaqtни idrok qilish ob'ektiv reallikni aks ettirib, kishini o'rab olgan muhitda mo'ljal olishiga imkon beradi. Vaqtни mo'ljal olish orientirovkasi miyaning po'st bo'limlari yordamida amalga oshadi. Lekin vaqtни idrok qiluvchi maxsus a'zo mavjud emas.

Vaqtни idrok qilishda turli analizatorlar qatnashadi, biroq vaqtlar oraliqining bir muncha aniq farqini kinestezik va eshitish sezgilari beradi.

Markaziy asab tizimida bosh miya katta yarim sharlarida qo'zg'alish va tormozlanishning ritmik almashinuvi vaqtни idrok qilish asosida yotadi. Agar bosh miya po'stida qo'zg'alish jarayoni ustunlik qilsa, vaqt "tez" o'tgandek, agar tormozlanish ustunlik qilsa, vaqt "sekin" o'tgandek idrok qilinadi. Vaqtning "tez" yoki "sekin" o'tishi kishining vaqtga va diqqati yo'naltirilgan ob'ektga munosabatiga ham bog'liq. Masalan, biror darsning o'tishi, kinofilmni ko'rish, avtobus yoki biror kishining kelishini kutish va hokazo. Odamlar vaqtни ob'ektiv belgilash, uning oraliqini to'g'ri farqlashga imkon beradigan narsalar oy, quyosh, yulduzlar harakatidan foydalanib kelganlar.

**Harakatni idrok qilish.** Biosfera va nosferadagi harakatlarni idrok qilish jismlarning (ba'zan nisbiy jihatdan boshqa ijtimoiy-siyosiy, tabiiy holatlarning) fazodagi (ijtimoiy hayotdagi) o'rin almashinuvini bevosita (bavosita) aks ettirishdan iboratdir. Shu sababdan, harakat taqqoslanmasdan idrok qilinishi ilmiy psixologik manbalarda qayd qilib o'tiladi. Mabodo harakatdagi jism uni qurshab turgan harakatsiz boshqa jismlarga taqqoslangan holda idrok qilinsa, bunday toifadagi harakat nisbatan idrok qilish deb ataladi. Agarda harakatlanayotgan jism hech qanday narsa bilan taqqoslanmasdan idrok qilinsa, bu ko'rinishdagi harakat esa nisbat berilmasdan nisbatsiz idrok qilish deyiladi.

Tevarak-atrofdagi narsa-hodisalar muayyan vaqt davomida o'z o'rinlarini almashtirib turadilar. Kishilar narsa-hodisalarning fazoda o'rin almashtirib turishini, ya'ni harakatini ham idrok qiladilar. harakatni idrok qilishda ko'rish va kinestezik analizator asosiy rol o'ynaydi. Tezlik, tezlanish va harakatning yo'nalishi harakat qilayotgan ob'ekt parametridir. Odam narsalarni harakati haqida ikki yo'l bilan ma'lumot olishi mumkin.

1. Harakatni bevosita idrok qilish
2. Harakat haqida xulosa chiqarish.

Harakatni bevosita ko'rish orqali idrok qilish ikki xildir.

a) ko'zni harakatdagi narsa bilan birga yuritish

b) ko'zni bir nuqtaga qaratib turish.

Harakat tez yoki sekin bo'layotgandek idrok qilinadi. Harakatni bunday idrok qilinishi narsalarning ob'ektiv tezligiga va uning idrok qilinuvchidan qanchalik uzoq yaqinligiga bog'liq Harakatni eshitish analizatori yordami bilan ham idrok qilinadi.

Bola hayotining dastlabki 1-yilida idrok rivojlanishi yuli ancha murakkabdir. Bu davr mobaynida juda ko'p o'zgarishlar ruy beradi, birinchi o'rinda bu o'zgarishlar sezgirlik sohasida sodir bo'ladigan rivojlanishga taalluqlidir.

Butun bog'cha yosh davri mobaynida ko'z sezgirligining o'tkirligi ortadi. Shuningdek, ko'z o'tkirligi darajasi faoliyat sharoitiga bog'liqligi ham aniqlangan - o'yin vaziyatida tadqiqot o'tkazilganda ko'zning o'tkirligi sezilarli tarzda ortadi.

Bog'cha yosh davrida ranglarni farqlashda ham ancha o'sish ko'zatiladi; aniq va tiniqligi ortadi.

Z.M.Istominaning tadqiqotlari bola hayotining ikkinchi yilida ixtiyorsiz tarzda to'rtta asosiy ranglarni farqlaydi: qizil, sariq, ko'k, yashil. Oraliq ranglarni differensirovka qilishda, ya'ni qovoq rang, havo rang va siyoh ranglarni ajratishda biroz qiynaladi.

Eshitish sezgirligi ham bog'cha yoshdagilarda o'ziga xos tarzda xususiyatlarga ega. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, eshitishning nozikligi 13 yoshgacha bo'lgan bolalarda kattalarnikiga nisbatan ancha past bo'ladi va bu yosh ortishi bilan usib boradi.

Bog'cha yosh davrida shuningdek tovushlarning balandligini farqlash qobiliyati ham rivojlanadi. Biroq, fonematik (og'zaki) va musiqani eshitish parallel tarzda shakllanmaydi. Fonematik eshitish birinchi yilning oxirlariga borib rivojlanib boradi va bog'cha yosh davrining dastlabki bosqichlarida o'z ona tilining deyarli barcha tovushlarini amaliy farqlay oladi, passiv nutq, bilan bir qatorda faol nutqni ham egallaydi.

Bu davrda hid bilish sezgisi ham rivojlanadi. Katta guruh bolalari hidlarni farqlashda kam xatoliklarga uchraydi, aniqrog'i ularni aniqroq nomlaydi. Teri tuyish hamda og'irlikni seza olish xususiyati ham rivojlanadi. 4 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan bolalarda bu qobiliyat taxminan ikki barobarga ortadi.

A.Ya.Kolodnayaning tadqiqotlari ko'rsatishicha, fazoda mo'ljal olishning rivojlanishi bolani o'z tana a'zolarining fazoviy munosabatlarini differensirovka qilishdan (o'ng, chap ko'lini, juft tana qismlarini ajratib nomlashdan) boshlanadi. Idrok jarayoniga so'zning qo'shilishi, mustaqil nutqni o'zlashtirishi sezilarli darajada fazoviy munosabatlar, yo'nalishlar haqidagi bilimlarining mustahkamlanishiga yordam beradi (D.A.Lyublinskaya, A.Ya.Kolodnaya, Ye.F.Ribalko va b.).

Ba'zi chet el psixologlari 5 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan bolalar shaklni farqlashga juda ojizlar va ular predmetni idrok qilishda odatda rangiga tayanadilar, A.ALyublinskaya va N.X.Shvachkin va bolalarning olib borgan taddiqotlari hatto kichik bog'cha yosh davridagi bolalar ham tanish predmetlarni idrok qilishda, shaklga - predmetning mazmun va mohiyatidan ajralmas bo'lgan biror bir belgisiga asoslanadilar, degan xulosa chiqarish imkoniyatini berdi. Biroq shaklni ajratib, mavhumlashtirishni bunchalik tez bajara olmaydi.

Kichik bog'cha yosh davridagi bola geometrik shaklni idrok qila turib odatda uni biror bir predmet bilan uxshatadi (kvadratni ko'pincha "deraza", "kubik" va b. deb; aylanani - "koptok", "g'ildirak" kabi nomlaydi).

O'rta va katta bog'cha yoshidagilar duch kelgan shaklni farqdash ehtiyojini sezadilar. Ular ko'pincha predmet nimaga o'xshashi va ularda mavjud tushunchalar orasidagi boshqa turli shakllardan nimasi bilan farqlanishini aniqlashga o'rinishadi.

Vaqtни idrok qilish bolalar uchun ancha qiyinchilikni uyg'otadi va buni tushunish ham mumkin. Axir vaqt ko'rgazmali shaklga ega emas, o'tib ketuvchi, qaytarilmas, uni idrok qilish sub'ektiv holatga bog'liq hamda shaxsiy xarakterga ega.

Sutka qismlaridan bolalar ertalab va kechquruni osonroq, tun va kunni esa biroz qiynalib idrok qilishadi. Dastlab bola vaqtning sifat belgilariga asoslanib, ketma-ketlikda va sistematik tarzda kechadigan hodisa, faoliyatlar hisobiga, kun tartibiga qarab (ertalab - "bu nonushtagacha", kun - "kuniyag o'rtasi, ya'ni tushlik vaqti", kechqurun -onam ishdan chiqib meni olib ketadigan payti") mo'ljallanadilar. Ko'pincha ilk yosh va kichik bog'cha yosh davrida vaqtни mo'ljallashdagi xatoliklar bilan bog'liq chalkashliklar sodir bo'ladi.

Hafta kunlarini tartibsiz tarzda o'zlashtiradilar. Bog'chaga boruvchi katta yoshdagilar "Hafta kunlaridan qaysi birlarini bilasan?" degan savolga ko'pincha shanba, yakshanba va dushanbani - emotsional boy, ular uchun alohida ahamiyata ega bo'lgan kunlarni atashadilar (shanba va yakshanbani - oila a'zolari bilan birga o'gkazadilar; dushanba - yana do'stlari, tarbiyachi, tabiat burchagidagi hayvonlar bilan uchrashuvni kutayotgan bog'chaga beradilar).

Hozirgi zamon haqidagi tushunchalar erta shakllanishni boshlaydi, o'tgan zamon haqidagi tushunchalari esa hali aniq emas (ayniqsa kichik bog'cha yoshdagilarda).

Biroz kechroq bolalar maqsaddi hayot uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan kelgusi zamoni o'zlashtirinishi boshlaydilar, Ertangi kunga nazar tashlash, rejalarni tuzish "ertangi kun"ni, kelajakni anglamay turib bo'lishi mumkin emas.

Kelgusi zamon haqidagi elementar tushunchalarning shakllanishi hayotining uchinchi yiliga, ya'ni "qilaman", keyinchalik esa yanada aniqroq bo'lgan "keyin", "ertaga", "sal turib" kabi so'zlarning paydo bo'lish davriga to'g'ri keladi.

Psixologlar boladagi vaqt va fazoni idrok qilishdagi umumiylikni e'tirof qiladilar. Maxsus tadqiqotlar tushunchalardagi umumiylik bolaning dunyoni yagona vaqtli-fazoviy kompleksda aks ettira olish qobiliyatiga ega ekanligidandir, degan fikrga asos bo'la oladi.

Rus psixologlari badiiy idrokning rivojlanishi shaxs rivojlanishining natijasi sifatida ko'rishadi. U insonga tug'ma ravishda berilmaydi. Bola san'at asarini aynan shu tarzda darhol idrok qila olmaydi; rivojlanishning dastlabki pog'oyaalarida bola uchun unga nisbatan harakatli, utilitar munosabat xos (rasmdagi tasvirni bolalar ushlab, paypaslab ko'radilar, uni ushlab ko'radilar va h.) Biroq badiiy idrokning ilk kurtaklari bog'cha yosh davrida namoyon bo'la boshlaydi. Ta'lim va tarbiya ushbu insonga xos bo'lgan qobiliyatlarning rivojlanishida hal qiluvchi rolни o'ynaydi,

Fransuz psixologi A.Bine va nemis psixologi V.Shtern bolalar tomonidan rasmlarni idrok qilishning go'yoki bir-birini to'ldiruvchi va mazkur tartibdagina sodir bo'luvchi bosqichlarini ishlab chiqadilar. A.Bine idrokning quyidagi bosqichlarini ajratadi:

- 1) predmetlarni tarqoq tarzda hisoblash (3 yoshdan 7 yoshgacha);
- 2) rasmdagi predmetlar orasidagi aloqani ilg'agan tarzda tahlil qilish bosqichi (7 yoshdan 11-12 yoshgacha);
- 3) rasmni butunlay tarzda tahliliy idrok qilish bosqichi (o'smirlik davridan).

Shunga o'xshash bosqichlarni V.Shtern ham ko'rsatgan.

S.Vigotskiy eksperimental yo'l bilan V.Shtern tomonidan ilgari surilgan idrok boqichlari rasmlarni idrok qilishni emas, balki idrok hamda nutq rivojlanishining ma'lum

bir bosqichidagi o‘zaro munosabatini izohlaydi, degan tahlilini bildiradi. Badiiy idrokda -tasvirning mazmunini tushunishda asarning kompozitsiyasi, rasmning mazmuniy va strukturaviy mohiyatining muvofiq kelish darajasi katta ahamiyatga ega.

Estetik idroki bolaning turli xil badiiy hamda kundalik faoliyati davomida rivojlanadi. Kattalar tomonidan to‘g‘ri tarzda rahbarlik qilinishi bog‘cha yosh davridayoq estetik idrokning ancha yuqori darajaga ko‘tarilishiga olib keladi.

Insonni inson tomonidan idrok qilish kabi murakkab bo‘lgan psixik jarayon idrok qiluvchining o‘zining rivojlanishi bilan barobar tarzda uning muloqotdagi ehtiyojining o‘zgarishida, bilishda hamda mehnatda shakllanadi. Hayotining birinchi oyi oxiri, ikkinchi oyining boshida bola kattalarni o‘rab turgan muhitdan ajraladi, dastlab jilmayish bilan, keyinchalik unga nisbatan jonlanish kompleksi bilan. Ushbu ijtimoiy-perseptiv jarayon go‘daklik va ilk bolalik davrida faol tarzda rivojlanadi.